

*Головченко О.М.,
д.е.н., професор,
завідувач кафедри економіки і міжнародних економічних відносин,
Міжнародний гуманітарний університет*

*Степаненко О.А.,
к.е.н., доцент,
доцент кафедри менеджменту,
Міжнародний гуманітарний університет*

*Головченко М.Ф.,
к.ю.н., доцент кафедри конституційного права
та державного управління,
Міжнародний гуманітарний університет*

РОЗРОБЛЕННЯ КОМПЛЕКСНОГО ПОКАЗНИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ

Анотація. У статті визначено проблеми соціально-економічної ефективності діяльності установ культури, теоретичні концепції, які присвячено особливостям економіки й управління установами невиробничої сфери, запропоновано алгоритм формування системи показників оцінки соціально-економічної ефективності діяльності закладів культури.

Ключові слова: невиробнича сфера, галузь культури, джерела фінансування, бюджетне фінансування, суспільні блага, некомерційний маркетинг, соціально-економічна ефективність.

Постановка проблеми. Проблеми економічної ефективності установ культури, їх окупності в останні роки особливо актуальні у зв'язку з погіршенням загальної економічної ситуації в Україні і монетаризації багатьох видів діяльності, які раніше вважалися виключно «витратними».

Сьогодні галузь культури все ще сприймається як галузь, яка фінансується виключно за рахунок державного бюджету, а всі спроби оцінити цю сферу робляться виключно з точки зору її господарської діяльності, що цілком виключає облік інших видів ефекту, у тому числі і соціального, що є невід'ємною частиною ефекту, очікуваного від культурної галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визначення специфіки соціальної ефективності висвітлюються в роботах О.А. Анистратенко, Л.І. Абалкіна, А.І. Архипова, О.О. Барсова, С.О. Вешкурцевой, Б.А. Райзберга, Л.І. Якобсона, М.В. Ільїной, О.В. Астахової та ін.

Специфіка підходів до оцінки ефективності діяльності некомерційних організацій розкривається в працях Б. Вайсборда, Є. Борисової, Д. Бріггема, Л. Гапенскі, П. Дойля, А.А. Давидова, Б. Рендера, Р. Рассела, К. Хаксевера, Р. Хермана, А. Шліхтера та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на достатню кількість досліджень, присвячених ефективності діяльності некомерційних організацій, слабо відпрацьовано теоретичні питання і методики оцінки ефективності установ культури, які можна реалізувати на практиці. Акцент робиться переважно на економічній ефективності, і не повною мірою враховується її соціальний складник.

Мета статті полягає у дослідженні теоретичних концепцій, присвячених особливостям економіки й управління установами невиробничої сфери, розроблення алгоритму формування системи показників оцінки соціально-економічної ефективності діяльності закладів культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Установи культури в силу специфічних цілей своєї діяльності виділяються низкою особливостей управління, які не дають змоги порівнювати їх діяльність із підприємствами, які мають на меті отримання прибутку. Теоретичні концепції, які присвячені особливостям економіки і управління установ сфери культури, відображають цю специфіку. Серед них можна виділити теорії виробництва суспільних благ, невиконаного контракту, контролю стейкхолдерів.

Відповідно до теорії виробництва суспільних благ американських учених Д. Шифа і Б. Вайсборда, сфера культури надає населенню різні суспільні блага, споживання яких призводить до таких позитивних результатів, як підвищення культурного, інтелектуального, морального потенціалу суспільства.

Доступ до суспільних благ усіх груп населення незалежно від рівня доходів здебільшого не дає змоги виробникам установлювати на суспільні блага такі ціни, які забезпечували би прибуток. У результаті доходи від випуску суспільних благ можуть не покривати всіх витрат, пов'язаних з їх виробництвом. У таких умовах українським важливим стає застосування фандрейзингу – напряму менеджменту щодо залучення й акумулювання зовнішніх джерел фінансування, таких як благодійні та спонсорські внески, гранти, державні субсидії тощо [6].

Відповідно до теорії невиконаного контракту І. Ілмана і Г. Хансмана, у низці випадків ринковий механізм не забезпечує ефективного контролю над діяльністю виробників, у зв'язку з чим останні можуть навмисно завищувати ціну, що призводить до погіршення добробуту клієнта. Таким чином, із боку виробника може мати місце порушення звичайних контрактних зобов'язань, що Г. Хансман називає невиконаним контрактом. У цих умовах споживачі виявляються більш захищеними, якщо вони працюють із некомерційними організаціями. Некомерційні структури законодавчо обмежені в можливостях внутрішнього розподілу доходів між працівниками та повинні спрямовувати отримані кошти на розвиток основної діяльності

організації, що контролюється з боку суспільства. Г. Хансманн підкреслює, що «перевагою некомерційних виробників є те, що ринковий контроль у них підкріплюється додатковим захистом споживача іншим, більш сильним «контрактом» – офіційним зобов'язанням організації перед суспільством спрямовувати всі свої доходи на розвиток некомерційної діяльності». Це зобов'язання реалізується на практиці за допомогою законодавчого обмеження на розподіл доходів некомерційних організацій серед засновників, управлінського корпусу і персоналу [5].

Концепція контролю стейкхолдерів, або громадського контролю (А. Беннер, Б. Гуї і Т. ван Хоміссен, І. Фама та М. Дженсен), передбачає, що даний контроль «сприяє довірі організації, визначає соціальну значимість її роботи і необхідність її фінансування» [4, с. 476]. Соціальна значущість, або соціальний ефект, відображає результати діяльності некомерційної організації, не пов'язані з отриманням матеріальних вигод, а спрямовані на зростання добробуту суспільства. Менеджмент некомерційних організацій культури також спирається на контроль із боку стейкхолдерів. Стейкхолдерами можуть виступати благодійники, фонди, профспілки тощо. Здебільшого контрольні функції стейкхолдерів реалізуються через піклувальні ради в некомерційних організаціях культури.

Однак якої б концепції не дотримувалися дослідники в поясненні специфіки економічної діяльності установ культури, у будь-якому разі виникає питання оцінки ефективності діяльності установ культури.

Поняття ефективності має кілька значень. Ефективність у сенсі продуктивності, економічності – це показник ефективності діяльності установи культури, який відображає суму вироблення на одиницю витрат. Цей показник виражається у вигляді відсотка від ідеальної продуктивності. Чим менше ресурсів витрачено на досягнення запланованих результатів, тим вище продуктивність. Це поняття нерідко ототожнюють з ефективністю, маючи на увазі економічний її сенс. Наприклад, продуктивність, або продуктивність праці, може вимірюватися як кількість обслужених відвідувачів в одиницю часу.

Ефективність у сенсі дієвості – це здатність виробляти ефект (результат) деяких дій, яка не завжди може бути виміряна за допомогою кількісних показників.

Ефективність у сенсі результативності, оптимальності – це здатність виробляти намічений результат у бажаному обсязі, може виражатися мірою фактично виробленого результату до нормативного або запланованого.

У побудові критеріїв ефективності, результативності та якості враховують зміст цільових і ціннісних установок, що задаються організацією, установою культури. У цьому разі важливим критерієм є виконання установами культури поставлених перед ними завдань, а саме:

- 1) реалізація державної політики у сфері культури, охорони культурної спадщини, а також державної мовної політики;
- 2) забезпечення вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, доступності всіх видів культурних послуг і культурної діяльності для кожного громадянина України;
- 3) сприяння відродженню та розвитку традицій і культури української нації, етнічної, культурної і мовної самобутності корінних народів і національних меншин;
- 4) захист прав професійних творчих працівників та їх спілок, соціальний захист працівників підприємств, установ та організацій у сфері культури та охорони культурної спадщини, а також споживачів культурного продукту, встановленню контролю за його якістю;

5) загальнонаціональна культурна консолідація суспільства, формування цілісного культурно-інформаційного простору, захист та просування високоякісного різноманітного культурного продукту;

6) участь у розробленні та виконанні державних і регіональних програм розвитку культури, охорони культурної спадщини, а також державної мовної політики [3].

Для сфери культури проблема ефективності пов'язана з неможливістю вимірювання кінцевого результату діяльності, тому що для цієї сфери не підходять критерії ефективності матеріального виробництва.

Вчені-економісти у сфері управління культурою виділяють кілька видів ефективності, кожен з яких розкриває найбільш повною мірою ту чи іншу якісну сторону цього складного соціального явища.

На думку Г. Тульчинського і Е. Шековой [4, с. 485–490], розрізняються три основних види ефективності:

- ефективність як відношення витрат до отриманих результатів, що виражає економічність використання коштів і ресурсів: ефективність тим вище, чим менші витрати дають змогу отримати один і той же результат:

$$E = П/P, \quad (1)$$

де E – економічна ефективність, $П$ – потенційний ефект, P – ресурсомісткість;

- ефективність як відношення результату до поставлених завдань, що виражає ступінь реалізації цілей діяльності; $З$ – ефективність тим вище, чим більшою мірою результати відповідають завданням:

$$E = П/З; \quad (2)$$

- ефективність як відношення цілей реальним потребам, проблемам, що виражає ступінь раціональності висунутих цілей: ефективність тим вище, чим більшою мірою цілі вирішують реальні проблеми H :

$$E = 3/H. \quad (3)$$

Стосовно установ культури слід розглядати економічну, соціальну і соціально-економічну ефективність.

Економічна ефективність визначається як результативність діяльності установи культури, що виражається у відношенні отриманих ним доходів до витрачених ресурсів.

Соціальна ефективність – відповідність результатів діяльності установи культури основним соціальним потребам і цілям суспільства, а також інтересам окремої людини. Соціальна ефективність тісно пов'язана з такими поняттями, як «рівень життя» та «якість життя населення». Ці поняття характеризують сукупність умов життя населення країни, зміст і умови праці, житлові умови, екологічну обстановку, духовну атмосферу і т. д. Соціальна ефективність передбачає, що економічні рішення приймаються на основі передусім соціальних цілей.

Економічна і соціальна ефективність перебувають у тісному взаємозв'язку. Але соціальна ефективність проявляється не відразу, тому вона відбивається на економічній ефективності наступних періодів. Часто ці поняття об'єднують в єдине поняття «соціально-економічна ефективність», що особливо виявляється природним, коли мова йде про діяльність організацій і установ культури.

Соціально-економічна ефективність – це співвідношення отриманого установою культури соціального ефекту і витрат, які сприяють його досягненню.

Розрахунок ефективності діяльності закладів культури повинен спиратися на нормативно-правові акти, які регулюють діяльність у даній сфері.

Базою для формування національного законодавства в галузі культури, як і для всіх інших галузей, виступає Конституція. Питанням культури в Основному Законі України прямо чи опосередковано приділено увагу в ст. ст. 11, 12, 24, 53, 54, 66, 92, 117, 119, 132, 137, 138, 143. Уже з кількості статей Конституції, що стосуються культурного питання, вбачається важливість цієї галузі для держави [1].

Наступним за значенням нормативно-правовим актом у сфері культури є Закон України «Про культуру» [2]. Цей Закон визначає правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані зі створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей і спрямований на забезпечення доступу до них.

Низка законів і нормативно-правових актів також регулює такі важливі галузі державної діяльності, як галузь мистецтв і спеціальна освіта у сфері культури; питання культури у сфері міжнародних відносин; у сфері мовної політики; музейної справи; охорони культурної спадщини; переміщення культурних цінностей; галузь кінематографії та ін.

Якщо досліджувати проблему оцінки економічної ефективності діяльності закладів культури, не можна не брати до уваги питання фінансування і забезпечення господарської діяльності закладів культури.

Стаття 26 Закону України «Про культуру» визначає такі витрати на утримання закладів культури: кошти державного та місцевих бюджетів; кошти, що надходять від господарської діяльності, надання платних послуг; кошти, одержані за роботи (послуги), виконані закладом культури на замовлення підприємств, установ, організацій та фізичних осіб; доходи від реалізації продукції майстерень, підприємств, цехів і господарств, від надання в оренду приміщень, споруд, обладнання; гранти, благодійні внески, добровільні пожертвування, грошові внески, матеріальні цінності, одержані від фізичних і юридичних осіб, у тому числі іноземних; кошти, отримані державними і комунальними закладами культури як відсотки на залишок власних надходжень, отриманих як плата за послуги, що надаються ними згідно з основною діяльністю, благодійні внески та гранти і розміщених на поточних рахунках, відкритих у банках державного сектору; інші не заборонені законодавством джерела.

Стаття 27 визначає додаткову фінансову підтримку діяльності у сфері культури та підкреслює, що з метою залучення додаткових фінансових ресурсів для розвитку культури держава створює сприятливий режим оподаткування фізичним та юридичним особам, які спрямовують свої кошти на розвиток культури. Механізм податкового заохочення підтримки діяльності у сфері культури визначається податковим законодавством України.

Крім того, підвищення ефективності діяльності установ культури можливе лише за умови посилення ролі недержавних інституцій, зокрема органів місцевого самоврядування.

Активна діяльність місцевого самоврядування якнайкраще сприятиме підвищенню ефективності діяльності установ культури на місцевому рівні.

Концентрація управління культурою на місцевому рівні є логічною хоча б через те, що саме на місцях зберігаються мистецькі традиції, об'єкти матеріальної і духовної культурної спадщини, риси культурної ідентичності та самобутності. Саме місцеві ініціативи так необхідні під час розроблення інвестиційних проєктів культурного розвитку, адже хто як не міс-

цева громада володіє найповнішою інформацією про об'єкти інвестування, зможе найповніше розкрити його привабливість, найефективніше розпорядитися залученими інвестиціями.

На підтвердження даного питання авторами пропонуються до розгляду результати проведеного соціологічного дослідження. Для аналізу і відбору питань, за допомогою яких можна було б оцінити роль органів місцевого самоврядування у підвищенні ефективності діяльності установ культури, проведено опитування методом експертного інтерв'ю.

Експертів, що беруть участь в інтерв'ю, було поділено на дві групи. До першої групи залучалися діячі культури (50 осіб).

Друга група експертів є відвідувачами виставок та інших культурних заходів, що проходять у місті (60 осіб).

За результатами аналізу експертних інтерв'ю можна зробити такі висновки. Переважна більшість, а саме 76% опитаних фахівців і 92%, на перше місце в ієрархії складників управління культурою на рівні держави висувають фінансування культурної сфери, а на останнє – керівництво культурним процесом.

68% фахівців і 58% громадян вважають, що на рівні держави відсутнє управління культурним процесом. Більшість фахівців (90%) знайома з основами нормативного регулювання сфери культури, в якій вони працюють, 86% із них упевнені, що нормативно-правова база у сфері культури вимагає реформування.

Серед громадян ситуація інша: 73% опитаних не знайомі зі змістом законодавства про культуру, проте 83% також упевнені, що нормативно-правова база у сфері культури вимагає реформування.

Із системою державного управління у сфері культури знайомі 80% опитаних фахівців. Із них 44% упевнені, що об'єкти культури повинні належати до комунальної форми власності, 34% упевнені, що об'єкти культури повинні належати до всіх форм власності (державної, комунальної, приватної). При цьому 56% опитаних фахівців працюють в установах культури, що належать до державної форми власності, відповідно переважаюче фінансування (44%) здійснюється з державного бюджету, і 96% опитаних вважають це фінансування недостатнім.

50% фахівців позитивно оцінюють концентрацію управління культурою на місцевому рівні, 72% опитаних фахівців упевнені, що є необхідність у розширенні повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони культурної спадщини. 52% опитаних фахівців вважають за доцільне проводити реформування культурної галузі в напрямі розширення повноважень органів місцевого самоврядування, 34% – у створенні умов для інвестицій у культурну сферу з боку приватних структур [3].

Таким чином, виходячи з поставлених перед установами культури завдань, можна запропонувати такий алгоритм формування системи показників оцінки соціально-економічної ефективності діяльності закладів культури (рис. 1).

У запропонованій системі як один із показників може розглядатися кількість вільного часу, спрямована індивідом на підвищення свого культурного рівня за допомогою тієї чи іншої установи культури (в якому він провів вільний час для підвищення свого культурного рівня).

Висновки. Нині в Україні немає не тільки єдиної розробленої системи оцінки ефективності діяльності установ культури, а й навіть єдиного виробленого підходу до механізму цієї оцінки. В окремих випадках розроблено критерії оцінки ефективності діяльності працівників культури в рамках посадових інструк-

цій і окремих установ культури. Однак загальна економічна ситуація в країні і світі у цілому і нагальна потреба комерціалізації багатьох видів діяльності, які раніше вважалися виключно «неприбутковими», змушують впритул підійти до вироблення єдиного підходу до питань оцінки соціально-економічної ефективності установ культури.

Рис. 1. Алгоритм формування системи показників оцінки соціально-економічної ефективності діяльності закладів культури

Пропонований алгоритм дасть змогу врахувати специфіку діяльності установ культури, що не націлені на проведення заходів, спрямованих на суто комерційний результат (у цьому разі ефективність може бути розрахована традиційними методами), і розробити збалансовану систему показників, яка дасть змогу оцінити соціально-економічний ефект діяльності тієї чи іншої установи культури.

Література:

1. Конституція України : Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778–VI (редакція станом на 01.01.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>.
3. Головченко М.Ф. Сучасний стан та шляхи удосконалення реалізації культурної функції Української держави / М.Ф. Головченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 9–14.
4. Тульчинский Г.Л., Шекова Е.Л. Менеджмент в сфере культуры : учеб. пособ. / Г.Л. Тульчинский, Е.Л. Шекова ; 4-е изд., испр. и доп. – СПб. : Лань ; ПЛАНЕТА МУЗЫКИ, 2009. – 528 с.
5. Hansmann H. The Role of Nonprofit Enterprise // The Yale law journal. – 1990. – № 89. In: Management of Non-profit Organizations / Ed. By M. Sharon. – Dartmouth, 1994. – P. 20.
6. Schiff, J., Weisbrod, B., 1991. Competition between for-profit and nonprofit organizations in commercial markets. Annals of Public and Cooperative Economics 62. – P. 619–639.

Головченко Е.Н., Степаненко Е.А., Головченко Н.Ф. Разработка комплексного показателя социально-экономической эффективности деятельности учреждений культуры

Аннотация. В статье определены проблемы социально-экономической эффективности деятельности учреждений культуры, теоретические концепции, посвященные особенностям экономики и управления учреждений непроизводственной сферы, предложен алгоритм формирования системы показателей оценки социально-экономической эффективности деятельности учреждений культуры.

Ключевые слова: непроизводственная сфера, сфера культуры, источники финансирования, бюджетное финансирование, общественные блага, некоммерческий маркетинг, социально-экономическая эффективность.

Holovchenko O.M., Stepanenko O.A., Holovchenko M.F. Development of a complex index of socio-economic efficiency of activities of cultural institutions

Summary. The article defines the problems of socio-economic efficiency of cultural institutions' activities, theoretical concepts dedicated to the peculiarities of the economy and management of institutions of non-productive sphere, proposes an algorithm of the formation of the system of indicators to assess the socio-economic efficiency of cultural institutions.

Keywords: non-productive sphere, sphere of culture, sources of funding, government funding, public benefit, non-commercial marketing, social and economic efficiency.